

Մ Ա Ս Ե Ա Յ Ա Ղ Ա Ի Ն Ի

Ա Ի Ե Տ Ա Բ Ե Ր Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ե Ա Յ Յ

Հ Ա Յ Կ Ա Ջ Ե Ա Ն Թ Ա Ն Գ Ա Ր Ա Ն .

Պ. ԵԳՈՒԱՐԳ ՏԻՆՈՐԻԷ, ՀԱՅԵՐԵՆԱԳԷՏ.

M. ÉDOUARD DULAURIER, L'ARMÉNISTE.

(Շարադարութիւն և վերջ.)

(Suite et fin.)

8. Ժամանակագրութեանն ոճն ալկիսատատեղոր ինչ
քիչ մը յառաջ կըսէի, քե հեղինակն իւր ազգային
ղպրութեան անհմուտ է. ոչ միայն անոր ոսկի դարուն
մեծամեծ օրինակագրացը, Մովսիսի Խորենացոյն,
Նղիշի Է. Եզնկայ հետք մը վրան չերեար, հապա
նոյն իսկ Ը, Թ ու Ժ դարուն մատենագիրներէն ալ
անբաւ հեռաւորութիւն ունի : Ոչ Արծրունեաց պատ
միչ Թոմայ Արծրունցոյն ճոխաբան, պատմաճեալ ու
երբեմն մրախօս կերպն ունի, ոչ Յովհաննու Կարողի
կոսին արուեստակեալ ու բառազարդ վայելչաբանու
թիւնն ու հռետորական ձեւերը, Է ոչ Ասողկան հան
ձարեղ ու խելացի ջափաւորութիւնը : Առանց ամենե
ւին արուեստի, իր ժամանակի խօսուած լեզուովը
կգրէ, ու այն վերոյիշեալ մատենագրաց առջեւ այնպէս

8. Le style de sa Chronique achève de prouver ce que
je disais tout à l'heure, que Matthieu était resté
étranger à l'étude de la littérature de sa nation; non
seulement rien ne rappelle en lui les grands modèles
de l'âge d'or de cette littérature, Moïse de Khoren,
Elisée et Eznig, mais encore il est à une distance pour
ainsi dire infinie des auteurs des VIIIe, IXe et Xe siècles.
Il n'a point la narration pompeuse, emphatique et
parfois obscure de Thomas Ardzrouni, l'historien de la
famille satrapale de ce nom, ni l'élégance affectée et
verbeuse et le tour oratoire de Jean Catholicos, ni la
brièveté ingénieuse et savante d'Açogh'ig. Il écrit sans
art, dans le langage vulgaire qui avait cours de son
temps; il est aux écrivains dont je viens de prononcer

է ինչպէս միշին դարու լատին ժամանակագիրք յոյն եւ հռոմայեցի հին օրինակագրացը բաղդատելով : Հայոց մատենագրութեանն ու ազգութեան վատարանալուն ատենը զրա՞ծ ըլլալով, իր ժամանակակցաց գաղափարները, բնագոյմունքներն ու նախապաշարմունքները կանգրադարձունէ : Միամիտ է ու դիւրահաւան, ինչպէս ժի դարու խեղճ հայ կրօնաւոր մը. իր տեսութեանցը մէջ ալ անհաղորդական ու սահմանաւոր : Թեպէտեւ կեանքը անանկ քաղիքի մը մէջ անցուց' որ ամենքադարական ու մատենագրական ազդեցութեանց բաց էր, բայց հայ է ինքը, հայ ոչ միայն լեզուովն' այլ եւ մտածութեամբն եւ հանճարով :

9. Իւր ժամանակացը պէս ոգելից ռոմիւֆաղկեղոնի ժողովոյն, րէ եւ անոր հետ ի Գրիստոս երկու բնութիւն կոտւանք, Յունաց դէմ ունեցած կրօնական հակակրօնքիւնը բոլորեալ ցասման բարբառովը վրանին կրավի : Ոչ ինչ ընդհատ մեծ է եւ բուն Թուրքաց դէմ ունեցած ատելութիւնը' որ պատահաւոր էին իւր հայրենեացն եւ քչնամիր Խաչին : Չխնայեր նաեւ Փրանկաց' որ հայաբնակ գաւառաց մասի մը կիշխէին : Թէ որ իւր այս կիրքը բան մը կրնայ արդարացունել' միայն հայրենասիրութիւնն է, որով վառեալ է Մատրեոս. այն զգացմունքը' կըսեմ' որուն ջափազանցութիւնը շնչող պատճառին վեհանճնութենէն ու անշահասիրութենէն իւր ներումն կգտնէ : Բիւզանդիոյ արքունիքը փոխանակ համոզմամբ ու քաղցրութեամբ զՀայս ի կրօնական միութիւն բերելու, զիրենք հալածելու ելած էր : Կոստանդին Մոնոմախոս խաբութեամբ եւ սուտ երդմամբ զԳաղիկ Բ իրեն կանգնէին ու զինքը իւր տերութենէն կողոպտելէն ետեւ, Հայոց ազգային քաղաքութիւնը կործանէր էր : Իրեն ու յաջորդացը կասկածոտ քաղաքավարութիւնը' արտաւոր է սպանութեամբ որբացուցէր էր զՀայաստան բոլոր իւր այն գաւկնէրէն, որոց զինուորական քաջութիւնը կրնար զինքն անհաւատից դէմ պաշտպանել : Դար ու կես իվեր այլազգիք չէին դադարէր մահ, աւեր եւ գերութիւն հոն սփռելէն, եւ հարստահարութեամբ կիշխէին բնակչացը վրայ : Փրանկներն ալ իրենց կողոպտիչ եւ յափշտակիչ բնաւորութեանն անճնատուրք, այն փառասեր ոգովը զոր տղայական ջերմեռանդութեան մը գործբերուն հետ կմիացունէին, Փրանկները բռնութեամբ Հայոց գաւառներէն շատին տիրէրին, հարկապահանջ տուրքերով վրանին կրօնաւային, ու հետեւինն այնպէս մը կվարուէին որ իբրեւ րէ իրենց սրով տիրած ըլլային այն երկիւնէրուն : Հայրենեաց կրած այս բռնութեանց ու խեղճութեանց յիշատակը կամ տեսարանն է որ մեր ժամանակագիրին բերենէ հանել կուտայ այն անեծքներն ու դառն խօս-

les noms, ce que nos chroniqueurs latins du moyen-âge sont aux historiens de l'antiquité classique. Appartenant à une époque de décadence des lettres et de la nationalité arménienne, il reflète les idées, les instincts et les préjugés de la société au sein de laquelle il vécut; il est simple et crédule comme un pauvre moine arménien du ^{xii}^e siècle; exclusif et borné dans ses vues. Quoiqu'il ait passé sa vie dans une ville ouverte à toutes les influences politiques et littéraires, il est Arménien, non-seulement de langage, mais encore par la pensée et par le génie.

9. Comme tous ses compatriotes à cette époque, adversaire passionné du concile de Chalcédoine, tout en professant avec eux le dogme des deux natures en Jésus-Christ, il exhale ses antipathies religieuses contre les Grecs par toutes les injures qu'une ardente indignation peut lui suggérer. Sa haine n'est ni moins vive, ni moins véhémente dans son expression, contre les Turks, fléau de son pays et ennemis de la Croix. Elle n'épargne pas non plus les Franks, qui dominaient sur une partie des pays habités par les Arméniens. Si quelque chose peut excuser ces excès, c'est le patriotisme qui anime Matthieu, ce sentiment dont l'exagération peut trouver une excuse dans la générosité et le désintéressement du motif qui l'inspire. En effet la cour de Byzance, loin de chercher à ramener les Arméniens à l'unité religieuse par la persuasion et la douceur, avait pris à tâche de les persécuter. Constantin Monomaque, en attirant près de lui, par la ruse et le parjure, le roi Kakig II, et en le dépouillant de ses Etats, avait mis fin à la royauté nationale de l'Arménie; sa politique ombrageuse et celle de ses successeurs avait privé ce pays, soit par l'exil, soit par le trépas, de tous ceux de ses enfants dont les talents militaires pouvaient le protéger contre les infidèles. Depuis un siècle et demi, les Turks ne cessaient d'y promener la mort, la ruine et l'esclavage, et y dominaient en oppresseurs des populations. Les Franks, s'abandonnant à ces instincts de pillage et de rapine, à cet esprit d'ambition qu'ils alliaient aux pratiques d'une dévotion naïve, les Franks s'étaient emparés par la violence de plusieurs provinces arméniennes, les accablaient d'exactions et les traitaient comme un pays conquis. C'est le souvenir ou le spectacle de ces violences et des malheurs de la patrie, qui arrache à notre chroniqueur ces imprécations et ces paroles amères qu'il fait entendre trop souvent, et que l'on regrette de rencontrer chez lui.

բերը՝ զոր ինքն շատ անգամ լսել կուտայ եւ ամիսսայ իւր գրուածքին մէջ գտնուելուն :

10. Բայց աս պակտութիւնները կերպով մը իրենց մէջ իրենց փոխարինութիւնն ունին. այս պատմաբանութիւնն որ դուրիկ դուրիկ կերբայ, ուր մտաց բռնիքը արձակ համարձակ կ'ստանայ, եւ որ վարժ արուեստի մը փափկութիւնները ջընդունիր, յղկած ոճէ մը աւելի ճշմարիտ ու ազդու գոյներով Հայոց ազգին մտաւոր եւ բարոյական միճակը մեզի կ'ենթկայացընէ : Կարծես քե պատմագրելու այս անհարթ կերպին ու այն բարբառս ու աղմկայոյզ ժամանակին մէջ՝ ուր այս կերպս կ'գործածուէր՝ ներդաշնակութիւն մը կայ : Երէ չեմ խաբուիր, ինձ կերէի քե այս խիստ ու անմուտ ձեռքէ ելած պատմութիւնները՝ բուն իսկ նիւրին գեղեցկութիւնը աւելի դուրս կ'ցատեցնեն : Ի՛նչ ցաւայի տեսարան անմեղ ժողովուրդ մը տեսանել՝ որ քրիստոնէական համակամութեամբ մը այլազգեաց անողորմ սրոյն տակ կ'իյնայ կ'մեռնի հազարաւոր մէկտեղ : Ի՛նչ յօժարակամ անձնանութիւնքն է զոր Տաւրոսի Հայոց վրայ տեսանեմք, որ ի հասանել խաչակրացող շուներէն զգալուստ վրէժնորաց խոնարհելոյ Խաչին. յօգնութիւնն նոցա կրօնին ի խստութիւնս սովոյ, եւ անոնց նետ պատերազմին ամեն վտանգներուն մասնակից կըլլան : Ի՛նչպէս մեծ է մեր հայկազն աբեղայն իւր հայրենասիրութեան մէջ, երբ իւր ազնուական զգացմունքն ատելութեան եւ կրից ամբոխմամբը ջնուատացներ. Բ'րպէս սիրենա զիւր հայրենիս, եւ կախորժի պանծացուցանել զբաշագործութիւնս որդոցն Հայաստանի, որ պաշտպանեցին զնա եւ փառաւորեցին. ինչ ճարտասան պարգուրեամբ կ'պատմէ (Գլ. ԿԳ) այն հնգետասանամեայ դիւցազին մահը, որ հայրենի տունը կրողու կ'վազէ սուրբ ձեռքը այլազգեաց անհամար խումբերուն մէջ կ'իյնայ զանոնք հալածելու. անդին այս ցաւայի տեսարանիս վրայ՝ պատանաւոյն ձերունի պապուն բազուկները կ'շլատին, ու սուրբ գետին կ'իյնայ : Վսեմէ նաեւ գեղի խոնարհ հովուի մը, տեղ Գրիստափոր երիցուն մահը (Գլ. 29), որ պաշարեալ յանկարծ յայլազգեաց՝ կ'աճապարէ իւր հօտը եկեղեցայն մէջ կ'ձողովէ, որուն քեպէտ չորս կողմն են սուրբ բշկամիր, սուրբ Խորհուրդները կ'կատարէ, սուրբ Հացն ու Գինին կ'բաշխէ հաւատացելոց, որ մի առ մի բարբառաց սրոյն սպանդ կ'երբան, մինչեւ որ Տ. Գրիստափոր ու իւր երկու որդիքն Թորոս եւ Ստեփան միմեկ մնացած՝ իրարու վերջին համբոյրը կուտան, ու այն վսեմ եւ հանդիսաւոր գրկախառնութենէն ետեւ երբեք ալ մէկտեղ կ'վազեն տաճարին սեմոցը վրայ մարտիրոսական պսակն ջընդունելու : Ի՛նչ հաւատարմութիւն ազգին անկեալ բազաւորութեանը պաշտաման, եւ ի փառաւոր յիշատակ

10. Mais ces défauts portent en eux-mêmes en quelque sorte leur compensation ; cette narration où rien n'est apprêté, où rien n'arrête l'essor de la pensée, et qui n'admet point les délicatesses d'un art raffiné, nous représente l'état intellectuel et moral de la nation arménienne avec des couleurs plus vraies et plus tranchées que ne le ferait un style savamment travaillé. Il semble qu'il y ait je ne sais quelle harmonie entre cette manière inculte d'écrire l'histoire et l'époque barbare et agitée où elle était en usage. De ces récits esquissés d'une main rude et inexpérimentée, il me semble, si je ne me fais illusion, que ressort tout ce qu'il y a de beautés à l'approche même du sujet. Quel dramatique tableau que celui de ces populations inoffensives expirant avec une résignation toute chrétienne sous le glaive impitoyable des Turks qui les immole par milliers ! Quel dévouement spontané que celui des Arméniens du Taurus, qui à l'approche des croisés, saluent l'arrivée des vengeurs de la Croix humiliée, volent à leur secours au milieu des rigueurs de la famine, et partagent avec eux tous les périls de la guerre ! Comme notre moine arménien est grand dans son patriotisme, lorsqu'il n'avilit point ce noble sentiment par les égarements de la haine et de la passion ! Comme il aime son pays et se plaît à exalter les actions des enfants de l'Arménie qui l'ont défendue et illustrée ! Comme il raconte avec une éloquente simplicité (chap. LXIII) la mort de ce héros de quinze ans qui s'échappe de la maison paternelle pour se jeter au plus épais des bataillons des Turks, et celle de son vieux père, qui, à ce spectacle de douleur, laisse tomber son épée de sa main affaiblie et découragée ! Et le trépas sublime de cet humble pasteur de village, le prêtre Christophe (chap. LXXXVI) ! Surpris par les Turks, il rassemble à la hâte dans l'église ses ouailles, et pendant que cet édifice est assiégé, il célèbre les saints Mystères et distribue le pain et le vin sacrés à chacun des assistants, qui vont successivement s'offrir au fer des barbares ; jusqu'à ce que Christophe et ses deux fils, Thoros et Etienne, restés seuls, se donnent le baiser d'adieu, et après cette suprême et solennelle étreinte, courent tous trois recevoir, sur le seuil du temple, la couronne du martyre. Quelle fidélité au culte de la royauté déchue, au souvenir glorieux du siège de saint Grégoire l'Illuminateur, si riche des pieuses largesses des souverains arméniens, et alors dégradé par la pauvreté et l'oppression ! Comme il sait appeler la pitié et

արոռոյ Սրբոյ Լուսաւորչին որ երբեմն Հայոց բազաւորաց առատամեռնութեամբք կձոխանայր, և ապա աղքատութեամբ և հարստահարութեամբք նուագեալ: Ինչպէս գիտէ նա շարժել զգրութիւն ու արցունքներ բախել տալ Բագրատունեաց ազնուական ու մեծ ցեղին վերջի Գագիկ Բ բագաւորին վրայ, այն հոյակապ բագաւորին՝ որ իւր ընդարձակածառալ գիտութեամբն ու բազարտութեամբն անուանի, իրեններէն կմատնուի, իւր հարցը ժառանգութենէն կմերկացուի, ու արտաքինաց ու բշխառութեան մէջ կեանքը կանցընէ, և արտասուելի դաւաճանութեամբ մը կմնցընէ:

Վերն յիշած մատենագրական կրթութեան պակասութեանը տալու է հեղինակին միւս քերութիւններն ալ՝ յորոց մտաւոր դիւրին մշակութեամբ մը կրնար ըզգուշանալ, ինչպէս չափազանցութեան սերը, բացազանջութեան հակամիտութիւնը, նոյն նկարուցու նոյն դարձուածոց յոգնեցուցիչ կրկնութիւնը, ամենահարկաւոր իրաց մէջ ցուցուցած վերջի աստիճանի ուղղութիւնը, և անդին նուագ կարեւոր պարագայից վրայ ցուցուցած էրկարաբանութիւնը, ուր որ իւր ազգային կամ կրօնական կուսակցութեան յարմար կուգայ:

11. Իր շարունակողը, Գրիգոր, իրենաշաղկերտնեղած պիտի ըլլայ, քե որ Յունաց դեմ ցուցուցած հակառակութեանը նայինք, զոր ի Մատթէոս ժառանգեալ կերէի: Ինքզինքը *երկց* կկոչէ, այսինքն, աշխարհական բահանայ, ի կարգ աշխարհի մտեալ: Իւր հայրենակցացը մէջ երեւելի աստիճան մը ունէր, վասն զի ի սկզբան անդ կտեսնեմք զինքը որ Քեսնոյ մեծամեծացն ու կառավարչին կղիմէ, երբ 1137ին բաղարացիր այլազգիներէն պաշարուելով բողինլիին գՔեսուն, Գրիգոր կյորդորէ որ իրենց պարիսպները պաշտպանեն, և անոնց հետ հոն կիպակուի: Յովն. Կոմնենոս կայսեր կրկին ասպատակութիւնքն ի Կիլիկիա և յԱսորիս, Զանգին Փրանկաց ձեռքէն եղեսիան առնուլը, Իկոնիոյ սուլթաններուն Ռուբինեանց հետ մերք բշխմական Էմիրք բարեկամական վերաբերութիւնքն, Կապադովկիոյ էմիրներուն և Տանշմենտի տանն հետ եղած պատերազմները, Քուրդընէ իշխանական ցեղին մարիլը, խաջակրաց Նուր-Էտտինի դեմ ձեռնարկութիւնքն, Վրաց բագաւորաց Հայաստանի մէջ Անի և Դուին բաղարաց դեմ ըրածները, Գրիգորի ժամանադրութեան զլիաւոր նիւթերն են: Ոճը Մատթէոսինէն ոչինչ ընդհատ ուսմկական է և ստորին:

12. Թարգմանութեան մեջ շանացայ որ մերայսերկու հեղինակաց դիմական գծերը լիովին դուրս ցատրեցնեմ. բնագիրը կարելի էղածին չափ հաւատարմութեամբ ամբողջ բարգմանեցի, զաղափարացն ու դարձուածոց

faire couler les larmes sur le dernier de cette noble et grande race des Bagratides, Kakig II, ce prince si remarquable par son vaste savoir et son courage guerrier, trahi par les siens, dépouillé de l'héritage de ses pères, et trainant dans l'exil et le malheur une existence terminée par la plus déplorable catastrophe!

C'est à ce manque d'éducation littéraire que je signalais plus haut dans notre chroniqueur, qu'il faut rapporter d'autres défauts qu'une culture exercée lui aurait facilement fait éviter: son amour de l'exagération, sa tendance à la déclamation, la répétition fatigante des mêmes images et des mêmes tournures, sa concision extrême dans le récit de faits très-importants, et sa prolixité dans des circonstances d'un faible intérêt, mais où sa partialité nationale ou religieuse se trouvait en jeu.

11. Son continuateur, Grégoire, doit avoir été son disciple, si l'on en juge par l'animosité qu'il témoigne contre les Grecs, et dont il semble avoir hérité de son devancier. Il se qualifie d'*երկց* (*érêts*) ou prêtre séculier, c'est-à-dire non engagé dans l'état monastique, et marié. Il occupait un rang assez considérable parmi ses compatriotes, puisque le début de son livre nous le montre s'adressant aux grands et au gouverneur de la ville de Kéçoun, lorsqu'en 1137, elle fut abandonnée par les habitants, menacés par les Turks, pour les exhorter à défendre leurs murs, et s'y renfermant avec eux. Les deux expéditions de l'empereur Jean Comnène en Cilicie et en Syrie, la prise d'Edesse sur les Franks, par Zangui, les relations tantôt hostiles et tantôt amicales des sulthans d'Iconium avec les princes Roupéniens, leurs démêlés et leurs guerres avec les émirs de Cappadoce de la maison de Danischmend, la fin de la dynastie des princes de la maison de Courtenay, les entreprises des croisés contre Nour-Eddin, celles des rois de Géorgie sur le territoire arménien, contre les villes d'Ani et de Tévîn, tels sont les points principaux auxquels il touche dans son ouvrage. Son style n'est pas moins vulgaire et trivial que celui de Matthieu.

12. Je me suis efforcé, dans ma traduction, de faire ressortir dans tout leur relief les traits de la physiologie de nos deux auteurs; j'ai rendu le texte avec le plus de fidélité possible et dans toute son intégrité,

կարգն ալ գաղղիարեն լեզուին ձեռք տուածին չափ պահելով : Թարգմանութիւնս կայսերական մատենադարանին երեք քառածայ ձեռագրաց վրայէն ըրի , որ հայկական հաւաքման 95,99 բուհերովն էն նշանակեալ , երրորդն ալ A յաւելուածն է : Առջի ձեռագիրը շատ ձարտարութեամբ գրուած է այն տեսակ բամբակէ բղբի վրայ որ յանդէպ *saslihi ruhi* կըսուի , նոտրագիր գրով՝ որուն գործածութիւնը ժէ դարուն սկսաւ : Այս գրչագիրս որ ընդհանրապէս շատ ուղղագիր է՝ Մատթէի ժամանակագրութեան առջի քսանեանից գլուխները կ'արտունակէ , մինչեւ ի ՇԼ Հայոց բուսկանը . (1 մարտ 1081-28 փետրուար 1082) :

Գրչագիրն Բ. 99 եւրոպական բղբի վրայ գրուած է նոտրագիր , երկիջեան , յանարուեստ է , ի տխմար գրչէ , որ խոր օրինակին մէջ այնչափ սխալ ու զանցառութիւններ կ'ընէ , որ շատ անգամ անիմանալի է : Բայց առջինէն առէլի անբերի է . վասն զի մինչեւ ի ՄԼ գլուխը կ'նստցունէ , Հայոց ՇԿ քիւր (22 փետրուար 1111-21 փետր. 1112) :

Երրորդ ձեռագիրը օրինակ մի է վերջին հարիւր երեսուն զլիսցն Մատթէի է . շարունակութեանն Գրիգորի երկուս՝ որ կ'նստցնէ ցՈԺԱ քիւր (9 փետրուար 1162-8 փետր. 1163) : Այս օրինակը 1849ին գաղղիարէց ի Վենետիկ երկտասարդ է . գիտուն Հայ մը , Գերապատիւ Խորեն Վ. Գալֆայեան , Ս. Ղազարու վանիցը հինգ ձեռագրացը վրայէն , օրինակաց տարբերութիւնները լուսանցքը խնամօք նշանակելով :

Այս երեք ձեռագրաց ընթերցումներուն բաղդատութեամբը շանացայ բնագիրն ուղղագրել : Այս առջի երկասիրութիւնս գրելէն ու բնագիրս ամբողջ գաղղիարէյէն էտրն սկսայ իմ Թարգմանութիւնս : Արդէն ասոր մէկ հատուածը 1850ին երեւցած էր , այսու մակագրով . *Պատմութիւն Ա. խաչակրաց* , սկսեալ ի ՃԾ գլխոյն մինչեւ ի ՄԾԳ : Թարգմանութեանս վրայէն անցայ , նոր ինոր հետագօտութեամբը լաւացունելով ու առէլի խորին բնութիւն մը ընելով այն յիշատակարանին՝ յորոյ մէկնութիւն ձեռք գարկի :

Երկրորդ հատորն՝ որ յինն հայ հեղինակաց է կազմեալ , ոմանք ամբողջ է . ոմանք հատուած հատուած , զմեզ մինչեւ ի 1575 պիտի հասցնէ , ժամանակ՝ յորում փոքր Հայոց բազաւորութեան կործանումը՝ քրիստոնէից սուրբ երկիրն առնելոյ վերջին յայտը մարեց :

en reproduisant l'ordre des idées et des phrases autant que le comporte le génie de notre langue. Ma version a été faite sur trois manuscrits in-4° de la Bibliothèque impériale de Paris, cotés, les deux premiers sous les nos 95 et 99 de l'ancien fonds arménien, et le troisième, classé dans le supplément A de ce même fonds. Le manuscrit n° 95 est tracé avec assez d'élégance sur cette sorte de papier de coton appelé improprement *papier turk*, dans la forme d'écriture cursive que l'on nomme *notrakir* (nôdrakir), c'est-à-dire *écriture de notaire ou de chancellerie*, et dont on fait remonter l'usage au commencement du XVIIe siècle. Le texte, qui est ordinairement assez correct, comprend les cent vingt premiers chapitres de la Chronique de Matthieu, jusqu'à l'année 530 de l'ère arménienne (1er mars 1081-28 février 1082).

Le manuscrit n° 99 a été transcrit sur papier d'Europe, en caractères nôdrakir, sur double colonne, par un scribe à la main inhabile et ignorant, qui a fait dans sa copie tant de fautes et d'omissions, qu'il l'a rendue souvent inintelligible. Mais il est plus complet que le précédent, puisqu'il va jusqu'au chapitre CCVII inclusivement, 560 de l'ère arménienne (22 février 1111-21 février 1112).

Le troisième manuscrit est une copie des cent trente-deux derniers chapitres de la Chronique de Matthieu et de la continuation de Grégoire le Prêtre, l'année 611 (9 février 1162-8 février 1163). Cette copie a été faite en 1849, par un jeune et savant Arménien, le R. P. Corène Calfa, sur cinq exemplaires que possède la bibliothèque du couvent de Saint-Lazare de Venise, et dont il a eu soin de noter en marge les variantes.

C'est en comparant les leçons que m'ont fournies ces trois manuscrits, que j'ai cherché à rétablir le texte original. Après avoir exécuté ce premier travail et avoir transcrit mon texte en entier, j'en ai entrepris la traduction. Un fragment en avait déjà paru en 1850, sous le titre de : *Récit de la première croisade*, à partir du chapitre CL jusques et y compris le chapitre CCLIII. J'ai refait ma version en l'améliorant par de nouvelles recherches, et par une étude plus approfondie du monument que j'ai entrepris d'interpréter.

Le tome second, qui se compose de neuf auteurs arméniens, soit en entier ou par extraits, nous conduira jusqu'en 1575, époque où la destruction du royaume de la Petite Arménie enleva aux chrétiens d'occident leur dernière espérance de reconquérir la Terre-Sainte.

Հայոց բուականութեանը հասարակաց բուականին հետ տուած յարմարութիւնս՝ երկարօրէն ցուցուցած էմ իմ *Հեսագոսութիւնի գնայիսկսն ժամանակագրութենէ* ըսուած գործքիս մէջ, որ շատոնցուրէն ի վեր տպուելու հետ է, բայց տպագրութեան երկար ու տաժանական աշխատութեան պատճառաւ ուշացաւ: Այս գրքիս մէջ իմ գործածած այլ եւ այլ բուականներս համառօտագրութեամբ էմ նշանակեալ, որոց հիմակուրէն կուզեմ բանային տալ, որովհետեւ ասոնցմէ շատերը երբեմն երբեմն այս գրոցս ծանօթութեանցը մէջ կ'հանդիպին: Նշանագրով բուականն մը ետեւ է. A. որ զայ՝ կ'նշանակէ Էրե արմենիէ (Հայկական բուական): E. Nat. Էրե de la Nativité, (Ամ ծննդեան) զոր Սամուէլ Անցեցի ժամանակագիրը կ'գործածէ, եւ որ երկու տարի առաջ է մեր սովորական քրիստոնէական բուականութեան սկսելէն, զոր եւ E. Ch. (Ամ քրիստոսական) համառօտագրութեամբը կ'ներկայացնէմ: Նոյն գործքիս մէջ նաեւ հայկական աշխատագրական ու պատմական անուանց գաղղիարենի մէջ տառադարձութեան բռնած ոճիս պատճառները տուած էմ ու արդարացուցած:

ԵԴՈՒԱՐԴ ԵԴՈՒԱՐԴ.

ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐ ԵՐԵՏԱՍԱՐԳ ՌԲ.

Յուճուար ամսոյն բերրին հրատարակութենէն քիչ մը վերջը՝ *Օրհնեալ որ սիրեն զիկզ Հայաստան* անուամբ բերրածին վրայ գաղղիարէն գովեստի բուրդ մը ընդունեցանք մեր հայրենակցէն ի Մկրտիչ Էֆենտիէ Պօղոս-Պէյ-Տատեան: Պ. Թադէս Պեռնարի եւ Պ. Ռուբրի դատաստանները հրատարակելէն ետեւ, մեր ընթերցողները յոգնեցնելու վախը՝ մեզի լռել տուէր եւ այս նոր դատաստանին վրայ. բայց միւս կողմանէ՝ Օրագրիս վախճանին պակասութիւն մը ըրած կրնամք ըլլալ երբ այս առիթը փախցնելու ըլլամք քանի մը խօսք ըսելու. զայն առաջ պատահուոյն՝ որոյ ապագային վրայ գեղեցիկ ու իրաւացի ակնկալութիւններ ունիմք:

Մկրտիչ Էֆենտիէն քեզի տղեւ եւ տղեւահասակ՝ հայրենակցացը բարւոյն համար խորհուրդս երկնէ: Իւր ազգատոմիւն բարձրաստիճանաւ կոչուած ըլլալով իր հայրենեացը վրայ ազդեցութիւն ունենալ, իւր բոլոր ջանքն այն է՝ որ կարենոր ծանօթութեամբք նմանալ, որպէս զի ազգու եւ կարելի ընէ զայս: Բնութեամբ մըտացի, եւ սուր բախանցողութեամբ զարդարեալ՝ իւր ջանքը յաջողութեամբ կ'ապակուի: Իւր բուրքը կարդալը միայն բաւական է առ ի միտ առնուլ քե այն մատաղ սիրտը ինչպիսի սիրով է լցեալ: Ամեն բանէն աւելի մեր հայրենասիրութիւնն է որ զինքն ի գորով է շարժեր. մեր հասարակաց հայրեն-

La détermination sur laquelle est basée la concordance que j'ai établie entre l'ère arménienne et l'ère chrétienne est exposée tout au long dans mes *Recherches sur la chronologie arménienne*, ouvrage depuis longtemps en voie d'impression, mais dont l'apparition a été retardée par les exigences d'une exécution typographique longue et difficile. Dans ce livre, les différentes ères que j'ai eu l'occasion d'employer sont indiquées par des abréviations dont je vais dès à présent donner la clef, parce qu'il y en a plusieurs qui reviennent quelquefois dans les notes qui accompagnent ma traduction. Après une date énoncée en chiffres: E. A. signifie ère arménienne; E. Nat. ère de la Nativité, qui est celle dont fait usage le chronographe Samuel d'Ani, et qui part de la deuxième année avant l'ouverture de notre ère chrétienne vulgaire, que je représente par l'abréviation E. Ch. On trouvera dans le même ouvrage les raisons qui expliquent et justifient le système de transcription en lettres françaises que j'ai suivi pour les noms propres arméniens, géographiques ou historiques.

ÉDOUARD DULAURIER.

UN JEUNE PATRIOTE.

Quelques jours après la publication de notre numéro de janvier, contenant notre hymne intitulé: *Bénis soient ceux qui aiment la pauvre Arménie!* nous recevions au sujet de cette poésie une lettre en français d'un de nos jeunes compatriotes, M. Mekerditch-Efendi-Boghoss-Bey-Dadian. Après avoir déjà publié les critiques de M. Thalès Bernard et de M. Jules Rouquette, la crainte de fatiguer nos lecteurs en les entretenant encore de nous-même, nous avait d'abord engagé à passer celle-ci sous silence; mais nous croirions manquer au but même de notre journal en laissant échapper cette occasion de dire quelques mots d'un jeune homme sur lequel nous fondons les plus belles espérances.

M. Mekerditch Dadian, tout jeune qu'il est, s'est consacré tout entier à ses concitoyens. Appelé par la haute position de sa famille à avoir de l'influence sur les destinées de sa nation, tous ses efforts tendent à acquérir les connaissances nécessaires pour la rendre aussi efficace que possible. Doué d'ailleurs d'une intelligence vive, d'une perspicacité rare, ses travaux sont couronnés du succès désiré. Ne suffit-il pas de parcourir sa lettre pour comprendre tout ce qu'il y a d'amour dans ce jeune cœur? Ce qui le touche le plus, c'est le sentiment patriotique qui nous a inspiré; notre attachement commun à la même patrie nous en fait un